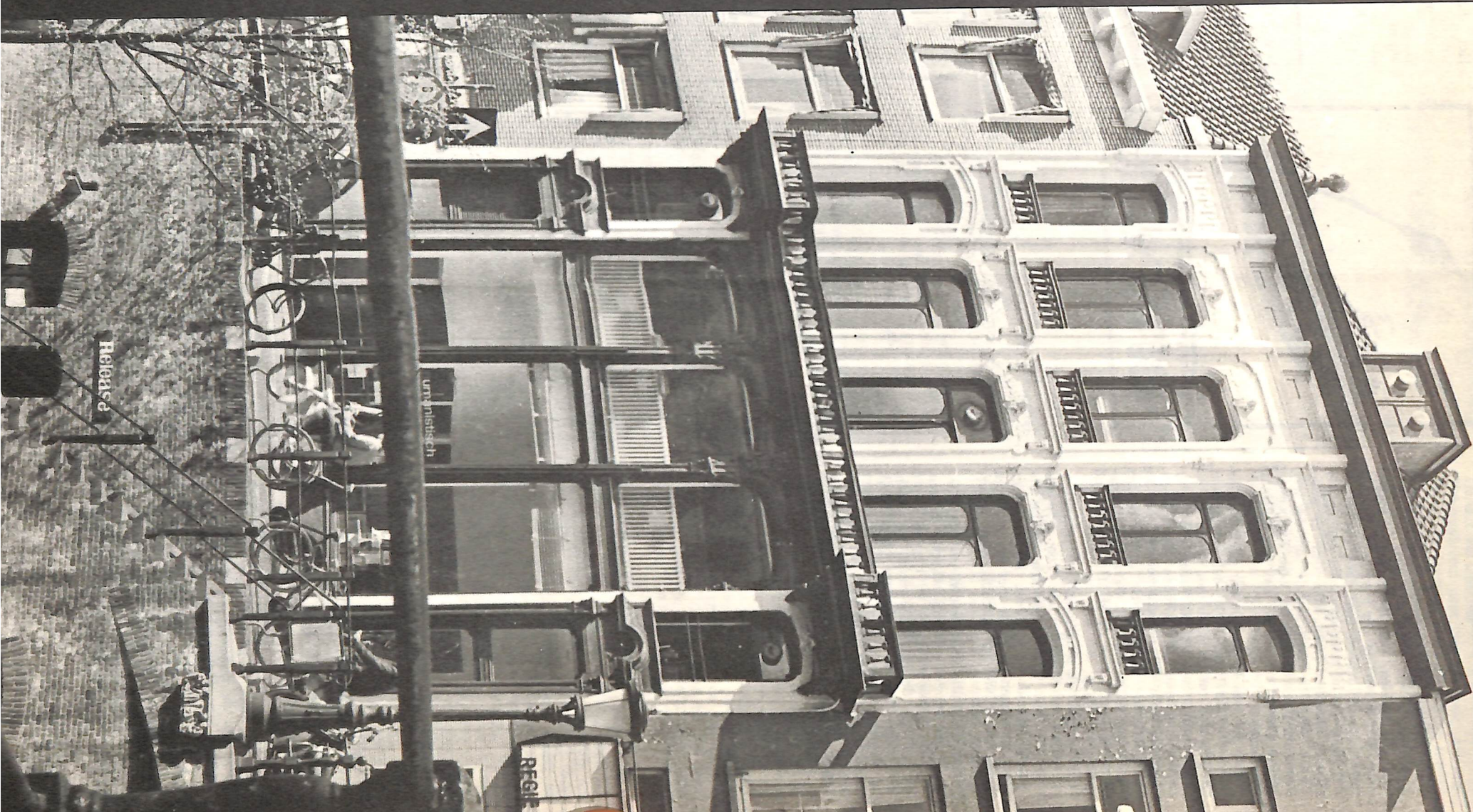

27/10 - Tweewekelijkse uitgave van het Humanistisch Verbond - 27 mei 1972

HUMANIST

Hij is toch nog plotseling overleden. Een complicatie na griep liet zich eerst heel ernstig aanzien. Toen begon hij te herstellen. Dan plotseling een inwendige bloeding. De ouderen hebben hem goed gekend. Jarenlang was hij penningmeester van het Verbond. Moeilijke jaren, ook toen. Er waren altijd tekorten van tegen de ton, die weg-gewerkt moesten worden. Wim Koppenberg zette zich er achter. Hij was een bekwaam financier.

Maar hij was bovendien een goed bestuurder. Demokratisch, maar ook doelbewust. Hij hoorde tot die club van veteranen die met grote toewijding het Verbond in de jaren vijftig langs alle klippen geleid heeft. Daarna werd hij penningmeester van de Internationale Unie. Daarin is hij tot het laatste toe actief geweest. Ogenschijnlijk onverwoestbaar. Voor de IHEU is zijn dood een zware klap.

Hij was politiek progressief, een trouw medewerker en vol vitaliteit. Een man die van het leven wist te genieten, zonder oppervlakkigheid. Integendeel, hij dacht na over de dingen en leefde met het gebeuren intens mee. Niet optimistisch, maar onverzettelijk.

Hij wilde in alle stilte verdwijnen. Maar deze regels konden niet ongeschreven blijven. Na zijn pensionering is hij nog voor zijn plezier aan de economie-studie begonnen. Het ging hem als accountant gemakkelijk af. Binnen enkele weken zou hij kandidaat zijn geworden. Hij heeft het niet meer gehaald. Maar voor gemeenschapszin, vriendschap en toewijding is hij geslaagd. Met lof.

J.v.P.

Humanisme

Ook Uw kijk op het leven?

door C. H. Schonk

In eenvoudige, heldere taal zet de schrijver de humanistische principes en de humanistische kijk op het leven uiteen.

96 blz.

Prijs f 4,50

Bestellingen per giro 58 t.n.v. De Humanistische Pers, Utrecht.

Jacob wor' wijzer!

De heer W. meent, (in Humanist no 7 van 15/4) dat meisjes die de lagere school verlaten bij de keuze van een verdere opleiding rekening moeten houden met het feit, dat de meeste meisjes later zullen trouwen. De keuze zou dan een opleiding tot huisvrouw moeten inhouden.

Waarom? Bij mijn weten trouwen de meeste jongens ook. Zij zouden dus ook de keuze moeten hebben een opleiding tot huis-man te volgen. Eerlijk is eerlijk.

Tegen een huishoudopleiding heb ik dus niet zo'n bezwaar maar ik dacht dat er toch wel nuttiger dingen te doen zijn, zoals b.v. het leren van stenografie en machine-schrijven. Iedere dag betreur ik het weer dat ik het niet kan en ik voel 'me bijna gehandicapt. Daarentegen heb ik door het jarenlange onderwijs in het maken van roux(sausjes) hiertegen zo'n aversie gekregen dat ik ze nooit meer zal maken. En de petroleumstellen die wij in de veelgeprezen huishoudopleiding moesten leren schoonmaken hebben al jarenlang alleen nog maar antiekwaarde.

L.H.W. schrijft over getrouwde vrouwen tussen 20 en 50 jaar die zich kapot moeten werken zonder betaalde hulp. Maar wat valt er dan toch allemaal te werken? Waarom moet er iedere week gewassen worden of zelfs een paar keer per week? De vele kilo's door debilerende reclame aangeprezen wasmiddelen vervuilen het milieu, dat wel. Of wast men om maar weer iets te strijken te hebben? Als het weer te slecht is om de ramen weer eens met ruiten-Andy te bewerken?

De verheffing van het Nederlandse volk via deze activiteiten van opgroeiende meisjes zie ik echt niet zitten. Verheffend vind ik wel de niet-materialistische jongelui die het wagen in een vuile ribbroek rond te lopen en zelfs misschien wel durven slapen onder een grauw-sluier.

En nu maar hopen, dat eindelijk de traditionele rolverdeling tussen man en vrouw eens verdwijnt. Als de maatschappij ze de kans geeft zal de categorie meisjes met „uitgesproken verstandelijke of kunstzinnige begaafdheid" misschien nog eens de kans krijgen een opleiding te kiezen die ze leuk vindt, zonder van te voren al in een bepaalde hoek geduwd te worden, zoals L. H. Wilde doet.

Het geschrijf van W. heeft wel die verdienste, dat het bij mij voldoende irritatie opwekte om te reageren.

Verder zou ik willen zeggen: Jacob, wor' wijzer, maar ik betwijfel of het er nog in zit.

E. J. E. Boerma-Dijkhuis, Hoogezand.

H.V.-RADIO

Hilversum II: 9.45-10.00 uur, 28 mei 'Wat heet gezond...'

Drs. Herman Cohen over humanistische psychologie.

4 juni: invuloefeningen in Humanisme (4) Simon Radius.

h HUMANIST

voortzetting van Mens en Wereld

Tweewekelijkse uitgave van de stichting 'de humanistische pers'

Jaargang 27 nummer 10
27 mei 1972

Redaktrice:

Josephine Vonk

Redaktieraad:

Mevr. P. Hienekamp,
R. de la Rie,
H. J. Roethof,
H. Wiedeman.

Redaktiesekretaris:

F. C. van Soesbergen,
Paulus Buyslaan 23, Amersfoort,
telefoon 03490-16474

Lay-out: Gerard Voet

Druk: Storm - Utrecht - Maarssen

Administratie, abonnementen en advertenties:

Postbus 114, Utrecht,
telefoon 030- 318145
postgiro 58 t.n.v.
'de humanistische pers', Utrecht.

Abonnementsprijzen per jaar:

Nederland, andere EEG-landen,
Suriname en Ned. Antillen f 15,—
Overige landen f 17,50
Losse nummers f 0,75

In dit blad ingenomen standpunten zijn niet noodzakelijkerwijs die van het Humanistisch Verbond.

Afscheid van het verleden

door Peter Krug

De traditie speelt in het leven van volken en individuen een belangrijke rol.

De traditie (van het Latijnse 'triditio': overlevering) maakt het mogelijk, dat de culturele erfenis bewaard blijft en van geslacht tot geslacht wordt overgedragen. In verschillende niet-westerse samenlevingen heeft de traditie zelfs zo'n overheersende betekenis, dat een afwijking van bepaalde traditionele gewoonten en gebruiken als een ernstig misdrijf wordt opgevat.

Maar ook het Westen kent zijn tradities. Het is bekend hoezeer de Engelsman vasthoudt aan bepaalde tradities (die overigens de ontwikkeling tot een moderne democratie niet in de weg stonden!). De rooms-katholieke kerk kent zijn 'overlevering' en in de afgelopen jaren is bewezen hoe moeilijk het in deze kerk valt de eeuwenoude tradities aan te passen aan de eisen van een nieuwe tijd. Maar hetzelfde kan gezegd worden van de Sowjet-Unie, waar de marxistisch-leninistische tradities de managers en technokraten, die naar veranderingen in het maatschappelijk bestel streven, bij voortdurend in een politiek keurslijf dwingen.

Het wezen van de traditie

Een samenleving zonder tradities is ondenkbaar. Dank zij de traditie worden ervaringen, bekwaamheden, kennis en inzicht, die de voorvaders vergaarden, overgedragen aan de jongere generaties. De mens is een historisch wezen, die voortbouwt op hetgeen vorige geslachten tot stand konden brengen. Door zijn vermogen kennis te nemen van hetgeen zijn voorouders ontdekten en schiepen, onderscheidt de mens zich van het dier. De menselijke maatschappij ontwikkelt zich, een mierenhoop behoudt door de eeuwen heen hetzelfde karakter. Traditie en gewoontevorming zijn voor het individu noodzakelijk om aan de vele eisen van het leven te kunnen voldoen en om binnen een sociaal patroon te kunnen functioneren.

Dank zij de traditie heeft hij allerlei cultuurgoederen verworven, die hijzelf op eituurgoederen verworven, die hijzelf op eigen bijdrage aan de cultuur van elk individu afzonderlijk is slechts gering. Zelfs Goethe verklaarde: 'Er zou weinig van mij overblijven, als ik alles moest afgeven wat ik aan anderen dank.'

Deze evaluatie van het begrip traditie houdt echter allerm minst in een pleidooi voor het *traditionalisme*, in feite een illusionisme, dat poogt kunstmatig bepaalde overleefde vormen van sociaal gedrag, recht, kunst

enz. in stand te houden. Veelal wordt dit traditionalisme geboren uit de angst voor verandering en vernieuwing, uit wantrouwen tegen de menselijke bekwaamheden en mogelijkheden, uit een pessimisme, dat verkondigt dat 'de mens voor de mens een wolf is' en dat een krachtige staat noodzakelijk is om ondergang in de anarchie te voorkomen. Een dergelijke opvatting is kenmerkend voor de Chinese legalisten van de Wetschool uit de 4de en 3de eeuw vóór Chr. en evenzeer voor Hobbes en Schopenhauer. Een dergelijk traditionalisme en conservatisme kent een bonte verscheidenheid van aanhangers. Men treft er figuren aan als Friedrich von Schlegel, De Bonald, De Maistre, Edmund Burke, maar ook Spengler en Charles Maurras, de centrale figuur van de fascistische 'Action française' tussen de beide wereldoorlogen.

Meestal is er bij deze denkers sprake van een romantisch gekleurd heimwee naar een gedroomd verleden. In feite poogt hun romantisch of pessimistisch traditionalisme bestaande denkgewoonten, rechtsvormen, machts- en bezitsverhoudingen te legitimeren en te konserveren.¹⁾

Eén van deze verdedigers van de traditie Joseph de Maistre, schrijver van 'Les soirées de Saint-Petersbourg' (1821) verdedigde niet alleen het van God gegeven absolute koninkschap, hij stond ook een inperking van vrijheid en individualisme voor. Eenheid en orde berusten in laatste instantie op de beul, verkondigde De Maistre.

Het probleem van het traditionalisme krijgt in onze eeuw een steeds sterker akcent omdat veranderingen in het maatschappelijk bestel en het cultuurpatroon (hoofdzakelijk onder invloed van de technische ontwikkeling!) zich steeds sneller voltrekken²⁾. Men heeft wel gesproken van een 'versnelling van de geschiedenis'. In de jaren tussen 1945 en 1970 hebben zich aanzienlijk meer veranderingen voltrokken dan in de jaren tussen 1845 en 1870. In de laatste tien jaren is het beeld van de wereld meer gewijzigd dan vroeger in eeuwen³⁾. In de laatste kwart eeuw hebben wij kennis gemaakt met nukleaire wapens, raketten en satellieten, ruimtevaart, computers en automatisering en allerlei nieuwe medische technieken. Maar ook groeiden de tegenstellingen tussen de rijke landen en 'de derde wereld' en werden we gekonfronteerd met geheel nieuwe verschijnselen, die om radikale antwoorden vragen: bevolkings-eksplosie, milieuverontreiniging en een bewapeningswedloop, die een steeds zwaardere belasting voor de economieën van alle landen vormt.

De last der tradities

Het probleem doet zich nu voor, dat tradities, die vroeger in een agrarische samenleving zinvol waren, aan het individu bepaalde zekerheden en aan de maatschappij stabiliteit en continuïteit gaven, nu hun zin en bestaansrecht verloren hebben. Zo was in vroeger eeuwen een hoog geboortecijfer noodzaak, gezien de grote kindersterfte en het feit, dat de ouderen bij het ontbreken van een sociale verzekering aangewezen waren op steun van de kinderen. Politieke partijen, die in de vorige eeuw, op grond van toenmalige verhoudingen, bestaansrecht hadden, dreigden nu maatschappelijke fossielen te worden. Tradities kunnen een rem voor een noodzakelijke maatschappelijke vernieuwing zijn. Het verleden houdt velen in zijn ban. Dit hebben vooral zij ervaren, die nieuwe wegen zochten. Vele wetenschappelijke onderzoekers en kunstenaars, die het nieuwe verkozen boven de versteende tradities, hebben geleden onder de druk van een conservatieve samenleving. Men denke aan geleerden als Galilei, Darwin, Semmelweis, Pasteur en Freud, die het mikpunt van spot en hoon werden.

De dwang, die de tradities vroeger in de agrarische (al dan niet feodale) samenleving op het individu uitoefenden, is gelukkig grotendeels verdwenen, ook al zijn in de technisch-industriële maatschappij hiervoor andere vormen van dwang in de plaats gekomen! Maar toch, ook nu nog kan de historie een drukkende last zijn.

Deze kritische opmerking raakt uiteraard niet de historische wetenschap. Deze heeft immers een zinvolle taak, omdat zij bepaalde facetten van het heden tracht te verklaren uit het verleden, oorzaken en gevolgen van maatschappelijke konstellaties poogt te analyseren, zonder nochtans uit te gaan van een determinisme, dat meent, dat alles onvermijdelijk zo moest geschieden. Terecht konkludeert de Duitse filosoof Dilthey: 'Wat de mens is, dat komt hij niet aan de weet door gepeins over zichzelf, maar alleen door de geschiedenis.'

Nietzsche's distantie tot het verleden

Kennis van het verleden impliceert echter geenszins, dat men dit verleden ook als norm hanteert of zich dit verleden tot voorbeeld stelt. Evenmin kunnen wij trouwens onze normen geheel laten gelden bij een beoordeling van het verleden.

Nietzsche heeft de gevaren van een te zeer op het verleden gerichte cultuur scherp onderkend blijkens zijn essay 'Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben'. Hierin merkt hij o.m. op: 'Es gibt einen Grad von Schlaflosigkeit, von Wiederkäu-en, von historischem Sinne, bei dem das Lebendige zu Schaden kommt und zuletzt zugrunde geht, sei es nun ein Mensch oder ein Volk oder eine Kultur...' Hij kritiseert hen, die zich laten leiden door de historie: Over deze levenshouding zegt Nietzsche: 'Sie versteht eben allein Leben zu bewahren, nicht zu zeugen; deshalb unterschätzt sie immer das werdende...'. En over de mens zegt hij verder: 'Er muss die

1) Vgl. dr. S. W. Couwenberg, De strijd tussen progressiviteit en conservatisme. 2e druk, 's-Gravenhage, 1959.

2) Zie hierover o.m. Alvin Toffler Toekomst-shock en de publikaties van Jean Fourastié.

3) In Europa is de industriële groei in 10 jaar (nl. van 1953-1963) even groot geweest als in de periode 1900 tot 1940.

Een hedendaags biochemicus als J. Monod wijst er op, dat onze ideeën de neiging hebben onveranderd te blijven bestaan, ook al komen deze in botsing met de zich snel ontwikkelende wetenschap: men weigert meestal de gevolgtrekkingen uit de nieuwe inzichten te aksepteren, omdat zij angst en onzekerheid verwekken (*'Toeval en onvermijdelijkheid'*, Utrecht, 1971).

juist de snel groeiende afstand niet alleen
 van het verre maar ook van het nabije
 verleden, maakt het meer en meer nood-
 zakelijk dit verleden kritisch te onderzoe-
 ken om na te gaan welke waarden voor

Gedurende de maanden juni, juli en augustus zendt het Humanistisch Verbond geen tv-programma's uit. Dit is het gevolg van de programma-opzet waarvoor de radio- en televisiecommissie van het hoofdbestuur dit jaar heeft gekozen. De radio-uitzendingen, op Hilversum 2, zondags van 9.45 tot 10.00 uur gaan in deze zomerperiode gewoon door.

Het verbond, dat z'n relatief geringe zendtijd zo efficiënt mogelijk wil besteden, heeft daarom besloten het zwaartepunt in de programmering ook naar de winter te verleggen. Bovendien is het door af te zien van 'lange' programma's in staat vaker op de beeldbuis te verschijnen. Door naast deze 'kort-frekwent-formule' voor de uitzendingen (bovendien op een geregeld tijdstip!) een herkenbare programmaopbouw te kiezen, plus een 'vaste' presentatrice en een vaste regisseur (Joes Odufré), meent de RTV-kommissie alle beschikbare zeilen te hebben bijgezet om het HV op de tv een herkenbaar gezicht te laten krijgen.

onze tijd nog wezenlijke betekenis hebben. Trouwens, steeds weer blijkt, dat de mens aan zichzelf wordt overgelaten, omdat de eens geheiligde traditie geen steunpunt, geen houvast meer geeft.

De vraag of deze machtsverhoudingen ethisch wel aanvaardbaar zijn, wordt niet meer aan de orde gesteld. Bovendien wordt vaak uit het oog verloren, dat zij, die dan aan bepaalde tradities willen vasthouden, toch ook weer uitgaan van hun eigen interpretatie nú van deze tradities.

Ik wees op de gevaren van een werkelijkheidsvreemd traditionalisme. Maar evenzeer moet gewaarschuwd worden tegen de illusies van te hooggespannen toekomstverwachtingen. Ik denk hierbij aan vele Russische communisten en met name de Russische futurist Majakowsky, die onder de indruk van de technische ontwikkeling en de relativiteitstheorie in de twintiger jaren schreef: 'Ik ben er volkomen van overtuigd, dat er in de toekomst geen dood meer zal zijn. Men zal de doden doen verrijzen!' en elders: 'Wij zullen door de ruimte vliegen, langs melkwegen, achter kometen aan. In de toekomst zal het menselijk leven als een raket opstijgen naar de hemel! Mensen, ge-

Hetgeen in bovenstaande beschouwing gezegd werd over de maatschappelijke en kulturele ontwikkeling in het algemeen, geldt m.i. ook voor ons persoonlijk leven. Bepaalde negatieve levenservaringen in het verleden kunnen de mens in hun ban houden en het perspektief verduisteren. Velen kunnen niet vergeten en slepen als een keten het verleden mee. Nietzsche zegt over hen, die te weinig kracht bezitten om dit verleden te overwinnen: 'Es gibt Menschen, die diese Kraft so wenig besitzen, dass sie an einem einzigen Erlebnis, an einem einzigen Schmerz, oft zumal an einem einzigen zarten Unrecht, wie an einem ganz kleinen blutigen Riss, unheilbar verbluten...'. Zij missen de kracht om te vergeten. Zij zijn als de man, waarover de dichter Der Mouw schreef:

Wij zelf echter beslissen of wij de dode dingen uit het verleden steeds weer opnieuw tot leven willen wekken. Zeker, de moderne psychologie leert, dat in de psyche niets verloren gaat, maar aan ons is toch de beslissing welke houding wij tegenover het verleden willen aannemen. In het vroege voorjaar kunnen wij onze aandacht richten op het dode hakhout en de dorre bladeren en voorbijgaan aan het nieuwe leven, dat vaak nog verborgen wacht. Wij kunnen ook pogen de tekenen van dit leven te ontdekken. Zelden of nooit openbaart zich dit aan hem of haar, die niet wil zien. Ook in ieder mens is iets van dit verborgen leven. Of het zich ontplooiën kan, hangt in de eerste plaats af van onszelf, van onze gerichtheid.

- 4) Ook voor de grote internationale concerns hebben nationale grenzen geen betekenis.
- 5) Over de merkwaaardige invloed van bepaalde historische opvattingen op de politiek sprak prof. B. W. Schaper in zijn inleiding tot Politiek in de ban der geschiedenis (Van Gorcum, Assen, 1960).

Polen: het land van de landloze boeren

door Pszisko Jacobs

De geschiedenis van een volk is voornamelijk de geschiedenis van zijn heersers. Koningen, veldheren, vlootvoogden, pausen, dictators en presidenten bewegen zich als duidelijke hoofdrolspelers over het toneel en de vele, vele gewone mensen zijn nog minder dan figuranten. In dit opzicht is het Poolse volk als ieder ander volk.

De geschiedenis van Polen is tot aan de zestiende eeuw vergelijkbaar met de geschiedenis van andere ons beter bekende landen. Rond 1500 begint dat te veranderen. Om bij ons eigen land te blijven, rond 1500 ontwikkelden zich hier ambacht, handel en scheepvaart. En hiermee samenhangend groeiden betekenis en macht van de steden. De macht van de adel die door deze nieuwe, burgerlijke rivale werd gedwongen tot koncessies, begon traag maar onafwendbaar te slinken. Een proces dat in en door de Franse revolutie een duidelijk breukpunt kreeg. Daarna zou de burgerij of, zo men wil, de burgerlijke klasse steeds nadrukkelijker de toon aangeven. De burgerlijke klasse grondvestte en ontwikkelde het kapitalisme, een maatschappijvorm en een wijze van produceren die tot op de huidige dag bestaan. Ziedaar in minder dan de dop van een eeuw enige wezenskenmerken van onze westerse maatschappij.

Met alle bezwaren die wij kunnen hebben tegen die burgerlijke klasse, moet hier beklemtoond dat deze klasse een zeer bepaalde, niet weg te denken trede van de historische ladder is. Misschien had de ontwikkeling beter een andere weg kunnen gaan, maar wij moeten realistisch genoeg zijn om vast te stellen dat dit niet is gebeurd.

De macht van de adel wortelde in wat wij feodalistische verhoudingen noemen. De economische en sociale relaties tussen adel en horigen of lijfeigenen gaven de samenleving haar zo typerende trekken. Die horigen en lijfeigenen waren voornamelijk boeren en zo lijkt het niet overdreven te stellen dat de sociale problematiek vooral een economisch-agrarisch karakter had. De agrarische vraagstukken zijn in onze westelijke wereld goeddeels en in elk geval in principe opgelost, ook al zou boer Koekoek nog zo vaak het tegendeel beweren.

In onder meer Polen vond die geleidelijke machtsvername door de burgerij niet plaats. Handel en ambacht bleven plaatselijke bedrijvigheden. Dorpen groeiden niet uit tot economische centra. De aloude feodalistische verhoudingen bleven gehandhaafd tot ver in deze eeuw. De rugge-

graat van het Poolse volk bestond uit de kleine (katholieke) boeren.

De kleine boer had van oudsher sterke relaties, ook gevoelsrelaties met de adel, met de heer. Die adel was zelf ook boers van karakter, boers en behoudend. Op de weg naar vooruitgang bleef die adel steeds duidelijker in gebreke. Tientallen jaren achtereen werd door onderlinge ruzies en gevechten, de verdeeldheid steeds groter. Slachtoffers hiervan waren de kleine boeren en jarenlang deden zij wanhopige pogingen om een eigen, minder afhankelijke, groepering te worden. Hierbij was de rol van de geestelijken nooit een vooruitstrevende. Steeds weer kozen zij duidelijk partij voor de heersers, nu eens voor dit dan weer voor een ander ploegje adellijke heren. De zijde van de kleine boeren hebben zij nooit gekozen.

De machteloosheid van het Poolse volk in zijn geheel mondde uit in weerloosheid tegenover omringende landen. En zo kan het gebeuren dat Polen tegen het einde van de 18de eeuw in drie etappes werd verdeeld onder Rusland, Pruisen en Oostenrijk. Het eigen land was verdwenen, het eigen volk — vanzelfsprekend — niet. Nu dan — na verdwijning van het eigen land — zou

men mogen verwachten dat het volk tot grotere eenheid zou geraken. De negentiende eeuw gaf inderdaad wel pogingen in deze richting te zien, maar alle opstandige bewegingen en revoluties werden neergeslagen. Het maatschappelijk patroon, waarvan de instelling van de kleine boer de schering en het katholieke geloof de inslag was, wijzigde zich nauwelijks. Zelfs het begin van een industriële ontwikkeling — rond 1860 — en na het ontstaan van een arbeidersbeweging — rond 1880, Rosa Luxemburg, Pilsudski — konden hieraan maar weinig veranderen.

Dat Polen, na de Eerste Wereldoorlog, weer een onafhankelijk land werd, gebeurde zeker niet op eigen kracht, maar werd zo gewild door de overwinnaars in die oorlog. En toen, eindelijk, kwam de industrialisatie goed op gang. Maar... de kleine boer bleef die hij was. Hij ploegde voort, zou men kunnen zeggen.

Er waren echter miljoenen landloze boeren. Voor hen viel er niets te ploegen. Toch moesten zij eten. Zij waren ermee gebaat dat in Duitsland de plattelandsbevolking door de industrieën naar de grote steden werd gezogen. De opengevallen plaatsen op het platteland konden worden ingenomen door Poolse kleine en goeddeels landloze boeren. En zo vestigden zich miljoenen Polen in de grensgebieden om in het voorjaar over die grens te trekken en tegen de winter terug te keren, jaar in jaar uit: een landelijk proletariaat met een boerse levensopvatting.

Na de Tweede Wereldoorlog werd dan eindelijk in Polen van regeringswege ernst gemaakt met de industrialisatie. Hierbij heeft men echter zowel in het eigen land als vanuit de omringende landen alle tegenwerking gehad. De Sowjetunie stelde de Poolse belangen duidelijk achter bij haar eigen belangen. In Polen zelf hield de katholieke kerk een sterke greep op de bevolking waardoor een maatschappelijke vernieuwing werd afgeremd. Men heeft de kleine boeren en eigenlijk ook het grootste deel van de boers ingestelde bevolking — waar-

bij dus ook de vele industrie-arbeiders — nog steeds niet ervan kunnen overtuigen dat een andere economische structuur van levensbelang is. En het moet gezegd dat de niet-demokratische besluitvorming hier toe het hare heeft bijgedragen. Het vertrouwen in de bekwaamheid van de bestuurders ontbreekt en dit niet zelden terecht. Het historisch gegroeide wantrouwen maakt een koerswijziging ten gunste van juist die wantrouwige groeperingen erg moeilijk.

In feite spookt nog steeds de gedachte aan de nooit echt doorgevoerde landhervorming rond. Gomulka heeft zijn best gedaan, maar hij heeft zelfs het groeiende vertrouwen van de industrie-arbeiders weer verloren. Of het Gierak zal lukken het wantrouwen weg te nemen, valt te betwijfelen. Ook al omdat er nu een spookbeeld van heel andere aard aan het herrijzen is. Westduitsland en Polen zijn de laatste jaren dicht bij elkaar gekomen en naar het zich laat aanzien zijn weer die kleine Poolse boeren de inzet bij de onderhandelingen op hoog niveau. Duitsland heeft arbeidskrachten nodig, Polen heeft er te veel. En bovendien een dringende behoefte aan harde valuta.

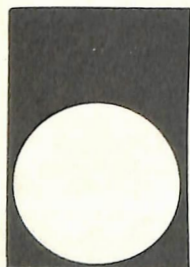
Die kleine Poolse boer wordt nu gastarbeider in Westduitsland. Waar hij, als dat wenselijk is, tot Duitser wordt getransformeerd. Het zou wel eens het begin van de uitverkoop van het Poolse volk kunnen zijn.

Zo juist verschenen:

DROMEN, SPROOKJES, MYTHEN

Erick Fromm

2e druk

In deze 'inleiding tot het verstaan van een vergeten taal' zegt Fromm zelf:

Ik ben van mening dat het verstaan van deze 'vergeten' taal van belang is voor ieder mens, die streeft naar zelfinzicht. De verwerkelijking van dit denkbeeld is een van de bedoelingen van dit boek.

176 blz.

f 9,90

Te bestellen per giro 58 t.n.v. de Humanistische Pers - Utrecht.

Ongewenste zwangerschap

WAAR LIGGEN DE PROBLEMEN?

Over weinig zaken is de afgelopen jaren zo veel en zo heftig gediscussieerd — zowel in kranten als daarbuiten — als over het probleem abortus provocatus. Mag het — mag het niet?; waarom — waarom niet?; wie neemt de beslissing voor wie en waarvoor? Enfin, een warwinkel van argumenten en gevoelens. Het willen doorbreken van een taboe kost heel wat pijn en moeite, dat is wel duidelijk geworden.

Tijdens de discussie kwam in elk geval zonneklaar naar voren dat er grote behoefte bestaat aan verruiming van de concrete mogelijkheden om een abortus te laten verrichten. Hoeveel zwangerschappen zijn er al niet afgebroken in Zweden en Engeland, waar abortus gelegaliseerd is? Dure reises, een gebrekkige oplossing. De mogelijkheden worden in ons land momenteel ruimer, al zijn de discussies bij lange na nog niet afgerond. Men heeft tijd nodig om de zaak te verwerken. Vele tegenstanders zijn gekomen van 'neen' tot 'neen, tenzij...', terwijl voorstanders in plaats van pertinent 'ja' nu zeggen 'ja, tenzij...'.

Voor- en tegenstanders hebben in meerderheid de opvatting met elkaar gemeen dat abortus iets is, dat je echt niet zomaar eventjes laat doen, het is een noodoplossing. En als vervanging van anti-conceptie wijst iedereen abortus natuurlijk af.

Zou ook uit het recente onderzoek van Drs I. Fabry de Jonge, naar een groep vrouwen die in ziekenhuizen en klinieken is geaborteerd, niet de konklusie getrokken kunnen worden dat het overgrote deel van deze vrouwen goede voorbehoedmiddelen gaat toepassen?

Maar hoe men er ook over denkt, of men abortus absoluut afwijst of gelegaliseerde abortus aanvaardt: ieder die er over nadenkt zal moeten erkennen dat het eigenlijke probleem een ander is, namelijk dat van de ongewenste zwangerschap. Helaas is dit probleem tot nu toe zelden of nooit als zodanig herkend en behandeld, terwijl juist hierop de aandacht eigenlijk eerder gericht moet worden.

De vraag om abortus is een signaal dat er een ongewenste zwangerschap is. Lang niet elke ongewenste zwangerschap zal echter tot een verzoek om abortus leiden. Veel vrouwen hebben enerzijds weerstand tegen het afbreken van de zwangerschap doch kunnen ook niet tegen de consequenties van het krijgen van (nog) een kind op. Waarom kan een zwangerschap ongewenst zijn?

Er zijn vele redenen, voor de hand liggende en minder duidelijke. Veel ongewenste zwan-

gerschappen komen tot stand door falende anti-conceptie. Mensen gebruiken geen of geen goede anti-conceptie uit onwetendheid of om niet zo eenvoudig te herkennen redenen. Als men met de konsekwentie van een zwangerschap wordt geconfronteerd, realiseert men zich dat het gezin eigenlijk voltooid was; dat beide partners zich financieel nog helemaal geen kind kunnen veroorloven; dat er geen huis is; een studie die moet worden afgemaakt; dat de ouders zich nog te jong vinden; dat de relatie tussen de partners niet zó is dat men de verantwoording voor een kind aandurft; dat de ouders hun gezin nu al niet aankunnen en dat de komst van nog een kind de toestand alleen maar zal verergeren.

Hoe moet het met de gezinsuitbreiding in dat gezin, waarvan de vader of moeder al herhaaldelijk in een psychiatrische inrichting is verpleegd, terwijl de hoop op blijvend herstel gering is? Hoe in het gezin van het echtpaar dat altijd met elkaar overhoop ligt en toch nooit tot scheiding komt? Hoe met de gescheiden vrouw die eenzaam was toen ze alleen voor de zorg voor haar gezin stond en nu een kind verwacht van een man, die zij niet als vader voor haar andere kinderen wil en die dat zelf ook niet wenst?

Deze zwangerschappen waren niet bedoeld. Vragen die om een beantwoording schreeuwen zijn:

Hoeveel procent van de zwangerschappen was eigenlijk bedoeld?

Hoeveel was niet bedoeld maar toch zeer gewenst? Onbedoeld hoeft immers helemaal niet te betekenen ongewenst.

Hoeveel zwangerschappen worden door invloed van de omgeving van ongewenst tot gewenst of juist het omgekeerde?

Soms blijft een zwangerschap ongewenst.

Als er, om welke reden ook, geen abortus is toegepast en als het kind ook later niet door de ouders wordt aanvaard, zitten zij met een levensgroot probleem, om maar te zwijgen van het kind: 'het kind van de rekening'.

En moet daar niet eens over gesproken worden?

Theoretisch kan men een ongewenst kind afstaan. Maar kun je dat als ouders duidelijk maken aan je andere kinderen? En hoe reageert de familie, de buurt? Hoeveel vrouwen kunnen het opbrengen een kind te krijgen om dat vervolgens weg te geven?

MOET JE HET LEUK VINDEN?

We moeten konstateren dat we nog heel weinig weten van de vele en complexe

De stichting H.O.Z. (stichting tot bevordering van hulpverlening bij ongewenste zwangerschap) is een organisatie, waarin vertegenwoordigd zijn: vrouwenorganisaties, medici en sociale hulpverleners. Tot de oprichters behoort de Humanistische Stichting voor Geestelijke Volksgezondheid. De stafmedewerker van deze stichting, drs. M. J. Hoekstra, is dagelijks bestuurslid van de stichting H.O.Z. De stichting houdt zich bezig met stimuleren en coördineren van hulpverlening bij ongewenste zwangerschap.

Om effectief te kunnen werken is het nodig dat velen de problematiek waar de stichting zich mee bezig houdt zien en begrijpen.

Daarom heeft de stichting H.O.Z. ons gevraagd dit artikel te willen opnemen, waarin allerlei aspecten van deze problematiek worden aangevoerd. Het lijkt van veel belang dat leden van het Humanistisch Verbond gehoor geven aan de oproep in het slot van het artikel, en zich melden voor de te vormen regionale werkgroepen. Besturen van gemeenschappen, die in hun programma voor het volgende seizoen een gespreksavond over ongewenste zwangerschap willen opnemen, kunnen een speciaal daarvoor getrainde gespreksleider of -leidster uitnodigen. Kontakt daarover kan men opnemen met Stichting H.O.Z., Hugo de Grootstraat 17a, Rotterdam. Tel. 010-138297.

redenen waarom men kinderen wenst of afwijst en welke betekenis het krijgen en hebben van kinderen voor de ouders heeft. We hebben al enkele omstandigheden genoemd, waardoor een kind ongewenst kan zijn. De ouders kunnen bv. te oud of te jong zijn, een slecht huwelijk hebben, geen (of slechte) woonruimte. De vrouw kan ongetrouwd zijn en geen kans zien het kind zonder vader redelijk op te voeden. Er kunnen al te veel kinderen zijn. De redenen kunnen in de huidige maatschappij liggen (werkeloosheid, gebrek aan leef- en speelruimte en wat niet al).

De vrouw die geen abortus laat plegen moet haar kind krijgen. En blijft misschien met haar problemen zitten, problemen die eigenlijk niet getolereerd worden. Je moet het leuk vinden een kind te krijgen, anders ben je een slechte moeder. Als de vrouw haar problemen niet te boven kan komen blijft zij er meestal alleen mee zitten en dat kan consequenties hebben bij de opvoeding van het kind.

Het is afschuwelijk voor een vrouw, die de geboorte van haar kind met angst tegemoet ziet, dit aan niemand te kunnen vertellen omdat zij dan alleen maar zedepreken of luchtige troostwoordjes te wachten heeft. 'Als het er maar eerst is, dan ben je er dolblij mee'. Ja, de eerste 10 dagen gaan best en wie raakt niet vertederd door een pasgeboren kind? Maar aan wie kan zij vertellen dat zij vreest in dit kind die afschuwelijke vader te zullen herkennen; dat ze zo moe is van al die andere kinderen en geen energie meer heeft voor weer een lui-kind; dat ze eindelijk wat rust had en dat die nu weer weg is; dat ze helemaal niet van kinderen houdt en niet weet wat ze met zo'n handenbindertje moet beginnen?

De dwang van de omgeving om blij te zijn met het (aanstaand) moederschap, het gelukkige moedertje te zijn, zou plaats moeten maken voor een voorzichtiger en begripende houding. Tenslotte weet je nooit wat er in het leven en in het gezin van een ander te koop is.

Vaak zijn de motieven om een kind te 'willen' echt van harte gevoeld, maar soms ook niet. Er kan bv. sprake zijn van een kind dat men wil 'omdat het zo hoort'. In onze cultuur is het nog steeds een ongeschreven wet dat gehuwden na verloop van tijd een kind 'krijgen', liefst meer dan één. Volgens een andere norm behoren ongehuwden geen kinderen te krijgen.

Een kinderloos echtpaar wordt vrijwel altijd 'zielig' gevonden en moet tekst en uitleg geven over het kinderloos zijn.

— 'Weest vruchtbaar en vermenigvuldigt U, vervult de aarde...'

Is dat niet vaak een opdracht waar men aan wil voldoen?

— Zwanger zijn, kinderen krijgen, heeft iets te maken met deelnemen aan de natuur, oergebeuren — bevalling, borstvoeding etc. Je kunt je afvragen of elke vrouw het zogenaamde moederinstinct in zich heeft of dat dit door de cultuur is aangeleerd. Vrouw zijn is moeder zijn. Is dat voor iedere vrouw zo? Is het aangeleerd?

— Een kind wordt vaak gemaakt tot symbool/bewijs van eenheid en liefde tussen de ouders. Ook als die eenheid en liefde niet zo enorm groot zijn.

— Kinderen krijgen is een prestatie, een bewijs van vruchtbaar zijn, een bewijs van volwassen man/vrouw zijn. Vooral in de groepen waar de vrouw weinig opleiding heeft en niet veel kan 'presteren' geldt dit vaak.

— Men kan vinden dat men voortbestaat na de dood als er een nakomeling is.

— Men kan behoefte hebben om iemand te beschermen, op te voeden, te verzorgen, zich op te offeren en verantwoordelijk te doen.

— Een kind kan als chantagemiddel tegenover de ouders of de partner gebruikt worden.

— Het kan een redmiddel moeten zijn voor een slechte relatie.

— Het kan als 'vervanging' van een overleden of mismaakt kind moeten dienen.

Enfin, er zijn nog vele redenen waarom men een kind wil of denkt te willen. Natuurlijk zal niet iedere man of vrouw zich altijd bewust zijn van het waarom van een zwangerschap of het gewenste daarin. Dit betekent dat men zich bij een ongewenste zwangerschap ook niet altijd realiseert dat er ook positieve kanten aan kunnen zitten en welke dat zijn.

Hoe dan ook, veel ellende kan voorkomen worden als de vrouw of het echtpaar dat problemen heeft met de zwangerschap of het aanstaand ouderschap, maar tijdig geholpen wordt. Als de omgeving, de arts, sociaal werker of wie dan ook maar oog heeft voor de negatieve gevoelens die er kunnen zijn, als niemand de vrouw maar coùte que coùte de rol van gelukkige moeder opdringt. De maatschappij is tot nu toe duidelijk tekort geschoten in begrip, in het zich verplaatsen in de omstandigheden van de aanstaande ouders. Hier ligt een opgave voor de beroeps-hulpverleners (op medisch en sociaal gebied) maar ook voor iedereen die zich beweegt in deze maatschappij. Het gaat tenslotte om het kind dat niet het kind van de rekening mag zijn.

WAAROM KOMT HET ZOVER?

Hoe komt het dat een vrouw die geen kind wil hebben toch zwanger wordt?

Er zijn tegenwoordig immers genoeg betrouwbare voorbehoedsmiddelen voor iedereen te verkrijgen?

Deze vraag roept eerst een aantal andere vragen op.

— Wil de vrouw-in-kwestie echt geen kind of diep in haar hart toch? Zegt het verstand 'nee' en het hart 'ja'?

— Zijn de voorbehoedsmiddelen werkelijk zo gemakkelijk verkrijgbaar en bereikbaar voor iedereen?

Uit recente onderzoeken is gekonkludeerd dat de omvangrijke voorlichting op dit gebied diegenen bereikt die al op de hoogte zijn.

— Slaat de voorlichting aan daar, waar zij aan moet slaan, bv. bij werkende jongeren en schooljeugd?

— En snapt iedereen die wél voorgelicht wordt waarover het gaat?

— Spreken ouders en opvoeders duidelijk en eerlijk over deze problematiek? Wat te denken van het antwoord 'ik heb ze gewaarschuwd' op de vraag 'zijn Uw kinderen voorgelicht'?

— Is de ontkoppeling van de sexualiteit en voortplanting door de generatie der ouders al genoeg verwerkt?

— Doet de huisarts genoeg?

Zo zouden er nog meer vragen te stellen zijn.

Een zwangerschap kan ontstaan als er bij de coïtus (paring) geen voorbehoedsmiddel is gebruikt of als er 'niet goed is opgepast'. Het komt ook voor dat een voorbehoedsmiddel faalt.

Een aantal vrouwen dat zwanger wordt heeft dat gewenst en hun zwangerschap is min of meer gepland. Dit is echter bij lang niet elke zwangerschap het geval. Vaak ontstaat deze zonder dat het de bedoeling was, zonder dat het de wens van de partners was, een onverwachte en soms schrik-aanjagende gebeurtenis.

Het gaat nu over zwangerschappen die zowel onbedoeld als ongewenst zijn.

Ook daarbij kunnen we een paar opmerkingen maken:

— Wie vindt deze zwangerschap eigenlijk ongewenst? De vrouw zelf, haar partner, de ouders van een jong meisje of de arts die meent dat de zwangerschap lichamelijk gevaarlijk zou kunnen zijn voor de aanstaande moeder?

— Een zwangerschap kan voor een deel gewenst zijn en voor een deel ongewenst. En de mate van gewenst en ongewenst zijn kan tijdens de zwangerschap variëren. De situatie kan veranderen: een beter of slechter huis, een vastere of verslechterende relatie, meer of minder geld. Men kan naar akseptatie of afwijzing toegroeien. Een vrouw kan aanvankelijk denken dat ze het kind wel wil en het later afwijzen, of andersom, eerst de zwangerschap betreuren en later volledig aksepteren. Er is nog veel meer over te zeggen, maar we komen toch terug op de vraag: hoe komt het dat iemand in verwachting raakt, zonder dit bedoeld te hebben?

Een zwangerschap kan onverwacht optreden omdat

— lang niet alle methoden en middelen betrouwbaar zijn

— voorbehoedsmiddelen voor sommige mensen moeilijk te verkrijgen zijn, bv. jongeren en soms uit gevoelsoverwegingen afgewezen worden (te zakelijk)

- mensen die geen geregelde sexuele omgang hebben er niet altijd op verdacht zijn. Het overkomt ze in feite. Ze zouden verontwaardigd reageren op suggesties dat ze eigenlijk altijd van voorbehoedsmiddelen voorzien zouden moeten zijn. Ze zouden zichzelf dan als 'losbandig' beschouwen.
- Bij een coïtus denkt men vaak niet aan de gevolgen die eruit kunnen voortvloeien, ook al omdat in onze tijd de sexualiteit en voortplanting losgekoppeld zijn. Je denkt niet altijd op het moment dat je met iemand naar bed gaat: 'wij kunnen in verwachting raken'.

Wat zou er aan dit belangrijke probleem te doen zijn? Bij wie liggen de taken en verantwoordelijkheden, waar lopen de zaken fout?

In elk geval zullen ouders met hun kinderen moeten praten, hoe moeilijk ze dit zelf ook vinden. Op scholen en vormingscentra kan men de schoolgaande en werkende jeugd goede voorlichting en begeleiding op dit gebied geven. De artsen hebben in deze eveneens een taak.

Het is echter niet alleen een probleem van de jeugd. Ook bij ouderen, soms gehuwd sinds jaren, blijkt de kennis van voorbehoedsmiddelen of de toepassing ervan soms veel te wensen over te laten. 'Het ging al zó lang goed...' (tot het misging)
Het probleem van de ongewenste zwangerschap vraagt, nu het gesteld is, ook om een oplossing.

WAT KUNNEN WE DOEN?

We hebben gewezen op de problemen rond de ongewenste zwangerschap, gesproken over het bedoeld, onbedoeld en toch gewenst, of ongewenst zijn van een zwangerschap en de vraag gesteld, hoe het met de praeventie gesteld is.

Als vanzelf rijst nu de vraag: 'Wat kunnen we doen om de problemen op te lossen?' Het antwoord is niet direkt te geven. De kwestie is namelijk dat er geen totaalbeeld is van wat er nu al gebeurt. Als men iets nuttigs wil gaan doen is het nodig om te weten wat er nog niet gebeurt en waar niet; liefst ook: waarom niet, kortom: waaraan behoefte bestaat.

De Stichting H.O.Z. heeft zich tot doel gesteld hulpverlening bij ongewenste zwangerschap te bevorderen. Dus niet zelf deze hulpverlening ter hand te nemen, maar te bevorderen dat deze gaat ontstaan, daar waar leemten zijn. De hulpverlening moet liefst plaats vinden langs de al bestaande kanalen.

De Stichting H.O.Z. stelt zich tevens ten doel de hulpverlening te stimuleren en te coördineren. De Stichting kan initiatieven tot het opzetten van hulpverlening nemen, daar waar geen hulpverlening via de bestaande kanalen mogelijk is.

Toen de Stichting H.O.Z. in december 1970 werd opgericht was de eerste vraag: hoe kunnen we zo efficiënt mogelijk gaan werken en wat heeft prioriteit? Het was de bestuursleden duidelijk dat er in elk geval een attitude bij de vrouw en man moest komen die kan zorgen voor een bewuste planning van zwangerschap. De aangesloten verenigingen zenden thans sprekers, discussie- en gespreksleiders naar een door de Stichting H.O.Z. georganiseerde kadertraining. Deze mensen zijn bereid in eigen kring, en daarbuiten het onderwerp 'ongewenste zwangerschap' te behandelen.

Om te weten wat voorts dringend aangepakt moet worden is het nodig om te weten te komen wat er in het gehele land gebeurt op de volgende terreinen:

- praeventie van ongewenste zwangerschap,
- afbreken van o.z.,
- eventuele nazorg na het afbreken van o.z.,
- begeleiding tijdens het uitdragen van o.z.,
- nazorg na de geboorte van een ongewenst gebleven kind.

Heeft men deze gegevens ontvangen, dan is er meteen een overzicht van de leemten.

En deze zullen om actie vragen.

Een werkgroep van de Stichting H.O.Z. heeft een plan ontworpen om in een betrekkelijk snel tempo een overzicht, de 'inventarisatie' te verkrijgen. Er is een enquête-lijst opgesteld, die voorgelegd kan worden aan elke instelling of groepering, waarvan het mogelijk zou kunnen zijn dat zij zich met één of meer van de bovengenoemde 5 terreinen bezighoudt. Het plan is nu om het land in 16 regio's te verdelen en in elke regio een groep vrijwilligers (omstreeks 24 personen) te vormen, die in deze regio de enquête zullen uitvoeren. De groepen worden van de Stichting H.O.Z. uit begeleid.

De enquête door ter plaatse wonende vrijwilligers heeft het voordeel dat naast de officiële instellingen en verenigingen ook allerlei niet geïnstitutionaliseerde bewegingen, wellicht de voorlopers in een nieuwe ontwikkeling, die landelijk niet bekend zijn, geënuquëteerd kunnen worden.

Naast de enquête in de regio's dient er een parallel lopende enquête bij de grote landelijke instellingen plaats te vinden. Sommige regionale afdelingen laten veel aan de centrale organisatie over, andere evenwel zijn slechts weinig gecentraliseerd. De verwerking van de enquête berust bij het bureau van de H.O.Z.

Het is aan de bestuursleden van de Stichting H.O.Z. uit eigen ervaring bekend, dat inventariseren en constateren van tekorten prikkelt tot actie. Ditzelfde proces verwachten wij bij de inventarisatie-groepen te zullen zien. Er is daarom in voorzien dat de aktiegroepen invloed krijgen op het beleid van de Stichting H.O.Z. Wanneer de inventarisatie beëindigd is, kunnen de groepen naar eigen verkiezing zich ontbinden of aktie-groepen worden.

Het gelijktijdig inventariseren en aktievoeren zou wellicht deuren van te enquêteren instellingen sluiten, zodat dat vermeden moet worden.

De inventarisatie-groepen zullen geïnstrueerd, getraind en begeleid worden vanuit het bureau van de Stichting H.O.Z.

In de Stichting H.O.Z. zijn instellingen vertegenwoordigd die grofweg in drie groepen kunnen worden ingedeeld, namelijk:

- de vrouwenorganisaties,
- de medische hulpverleners,
- de sociale hulpverleners.

Uit de leden van haar komponentverenigingen en bij voorkeur uit alle drie hierbovengenoemde groepen wil de Stichting H.O.Z. de leden van de inventarisatie-groepen werven. Het is de bedoeling dat er in dit najaar begonnen wordt met de training en instructie.

De Stichting doet beroep op mensen die zich gemotiveerd voelen om mee te werken aan

het oplossen van het probleem van de o.z., zich op te geven als lid van de inventarisatiegroep van de Stichting H.O.Z.

- Deze groepen gaan zich bezighouden met
- a. de (technische) inventarisatie
 - b. het denken over mogelijke oplossingen van geconstateerde tekorten en problemen.

Na uw aanmelding ontvangt U van de Stichting H.O.Z. nadere informatie.

De Stichting H.O.Z. is bepaald arm en moet daarom een beroep doen op vrijwillige medewerkers. De kosten van organisatie en begeleiding worden natuurlijk door de Stichting H.O.Z. gedragen.

Aan de komponentverenigingen zal gevraagd moeten worden de (eventuele) reiskosten, die uiteraard zo laag mogelijk gehouden worden, (de H.O.Z. komt wel naar U toe!) te dragen.

De Stichting H.O.Z. zal de 'kantoorkosten' op zich nemen, evenals de kosten van de training en instructie.

De Stichting H.O.Z. hoopt dat er uit uw kring velen zullen komen, die willen helpen de stand van zaken te bepalen en een beleid naar de toekomst op te stellen, dat kan leiden tot een verbetering in de mogelijkheden van velen.

Het adres van de Stichting H.O.Z. is:
Hugo de Grootstraat 17a,
Rotterdam.
tel. 010-138297.

Een aantal vooraanstaande humanisten in binnen- en buitenland verleenden hieraan hun medewerking door hun bijdragen. De buitenlandse artikelen zijn in het nederlands vertaald.

Gebonden f 14,90; ingenaaid f 11,90; 214 blz.

Bestellingen per giro 58 t.n.v. De Humanistische Pers, Utrecht.